

FÖLDRAJZI
KÖZLEMÉNYEK.

SZERKESZTETTE

BERECZ ANTAL,

TANÁR S A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSULAT ELSŐ TITKÁRA.

KIADJA A

MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSULAT.

NEGYEDIK KÖTET.

BUDAPEST, 1876.

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSULAT TULAJDONA.

összege állandó, a művelés kiterjesztése a jövedelmet nem szaporítja, és a tényleg megindított nagyobb termelés következménye csakugyan az lett, hogy az ár annyira lement, hogy a művelési költség is alig lett megtérítve.

SZABÓ JÓZSEF.

Arábia régi geographiájáról.

Felolvasatott az 1875. november 11-diki ülésen.

Sprengert Alajost a tudományos világ évtizedek óta ismeri mint Mohammed legkimerítőbb kritikai életíróját, mint a »Bibliotheca indica« legkiválóbb munkatársát, sőt mondhatjuk: munkavezetőjét és különösen mint a mohammedán traditio kritikájának legelső úttörőjét. E jeles orientalistának irodalmi munkálkodása különösen földrajzi társulatunkat is kiválólag érdekelheti, a mennyiben a keleti geographia Sprengernek nem csekély gazdagodást köszön. Ő volt az, és ez geographiai téren legkisebb érdeme, melyet azért említek meg röviden első sorban, hogy annál tovább állapodhassunk meg jelentékenyebb dolgozatai mellett, mondom ő volt az, ki Mekka és Medina, a két mohammedán szent város környékének eddig legpontosabb és legmegbízhatóbb térképet szolgáltatta, mely különösen a geographizáló orientalistának használna nem eléggé becsülhető útmutatóul és segédeszközül, midőn a mekkai zarándoklás ritusait tanulmányozza e forrásokból. Ezen térkép nem önállólag készült ezen célra, hanem Burton kapitány mekkai útjának illusztrációjaképen látott napvilágot ezen híres és vállalkozó angol utazó könyve mellett, melyben érdekes musuman zarándok útját írja le, (Personal narrative of a Pilgrimage to Mecca and Medina, mely könyvnek harmadik legújantóbb kiadása három kötetét képezi a Tauchnitz-féle »Collection of British Authors«-nak; Lipcse 1874.) egy igen tanulságos magyarázó szöveg kapcsolatában.

Terjedelmesebb Sprengernek egy másik munkálata, mely a keletnek, különösen az iszlám területének geographiájára vonatkozik, és mely megjelenése óta az iszlámitikus kelet geographusaira nézve valóságos forrási értékkel bír, a mennyiben a leghozzáférhetlenebb eredeti itinerariumok abban oly világos és átlátszó elrendezésben vannak feldolgozva, hogy a keleti nyelvekhez nem értő kartograph mindig elegendő felvilágosítást nyerhet belőle arra nézve, hogy a helységek, folyamok stb. fekvéséről, illetőleg egymásközti topographicus viszonyáról, mit tudnak és mondanak a legrégebb és legmegbízhatóbb arabs írók. Érdemes lesz, hogy megemlítem egyszersmind, hogy miképen és mi czélből jöttek létre azon itinerariumok, melyek Sprenger ezen munkájának (Czím: Die Post- und Reiseouten des Orients, Lipcse 1864.), melynek kiadása által (az Abhandlungen der Deutschen morgenländischen Gesellschaft III. kötetének

3. száma) a lipcsei orientalista egyesület a keleti geographia körül szerzett nagy érdemeit (a Jákiut geographiai lexicon a hat testes kötetben is ezen társaság költségén jelent meg) öregbíté, főkiut-forrásaiul szolgáltak. Itinerariumok, mint igen könnyen érhető, létesültek azon gyakori utazások által, melynek különböző nemeiről egy tavaly tartott előadásomban bővebben szólottam. De volt létesülésüknek még egy másik oka és alkalma is: a postai közlekedés, mely a Khalifatusban igen korán fejlődött ki. Némelyek már Omar idejében is akarják ismerni a berid (állami posta) intézményét; bizonyos az, hogy az ommaja'd dynasztia idejében már virágzó állapotban volt. Nem kell a dolgot úgy képzelni, hogy a khalifák oly élénken viselték a közkönyelem gondját, hogy rendezett póstáról gondoskodtak az alattvalók részére. Bizony a szegény alattvalónak magának kellett felfogadnia valami »alkalmatosságot«, ha kedve kerekedett távol országba hírt adni magáról, vagy hírt kérni mástól. Érdekes fejezete volna a keleti kulturtörténetnek, a »levelezés« viszonyait kutatni az iszlám területeire nézve, azon idöket illetöleg, mielőtt a régi persa berid szó helyébe ez a tösgyökeres kultur szó lépett: büszta. A posta a khalifatusban csupán csak az állami hivatalos adminisztrációnak szolgált. Mai nap már nagyrészt telegraph végzi e munkát. Nagy úr volt ott a főpostamester, mert állásában csupán csak a fejedelemtől függött, csak vele közlekedett. De nagy is volt a feladata. Ö referált a tartományokban előfordult minden kisebb-nagyobb politikai érdekü eseményről és minden városban megvoltak ügyvivői, kik a híreket ö hozzája juttatták. A politikai központból küldött futárok összeszedték a különféle főpostaállomásokról a jelentéseket és így tudódott meg előbb Damaszkus később Bagdadban: mi hír az országban? Igen fontos volt tehát az adminisztrációra nézve, hogy a főpostaállomások fekvése és a közöttük levő utak pontosan ismerve legyenek, és innen van, hogy már a harmadik századból birunk ily postai itinerariumokkal. Ezek annak idejében hivatalos természettel és jelleggel bírtak. Sprenger, ki e ritka kiutforrásokat használta, a régi khalifatus hivatalos jegyzeteit és kimutatásait a geographiai ismerve legyenek haladására használta fel. Ezen postai itinerariumokból valamint még egyéb utazás jegyzetekből nagy szorgalommal és ritka kombinációval állította össze azt a 16 mappát, melyek a »Post- und Reiserouten«-hoz vannak mellékelve. A legutolsó és legkimerítőbb ezek között Arábia térképe, mely országnak a könyv szövegében is aránylag legtöbb hely van szentelve; a mi azért is természetes, minthogy épen Arábiára nézve legbővebben lehetett ellátva itinerariumokkal, mert a sokfelől ide történő zarándoklásoknak következtében ez a terület a legtöbb oldalról dolgoztathatott fel. Mióta Sprengernek ezen dolgozata napvilágot látott, azóta bátran mondhatni Arábia földrajza és kartographiája lényeges haladást tett, a miről könnyen gyöződhetünk meg, ha p. o. összehasonlítjuk Sprengernek magyarázatát, a melyet az itinerariumok szerint készített, Kiepert Henriknek Sprenger könyvvével egyidejűleg megjelent arabiai

mappájával, (Arabien, zu C. Ritters Erdkunde Buch III., West-Asien Theil XII. und XIII. bearbeitet von H. Kiepert; neue berichtigte Ausgabe, die Orthographie revidirt von Th. Nöldke. Berlin bei D. Reimer 1864.), mely magában véve is igen jeles és megbízható munka, de minthogy ifjabb és kevésbé specialis források szerint készült mint Sprenger vázlata, az utóbbi nyomán igen sok részt nyerhet kiegészítést.

Látjuk azt, hogy Ázsiának egy oly részére nézve, melylyel a kulturtörténetnek oly sok tekintetben van dolga, csak a legújabb forráskutatások nyomán alkothatunk a részletességek tekintetében is biztos geographiai képet. A geographia Arábiát egyáltalán véve csakis a legutolsó évtizedekben illeszthette be ismereteinek inventariumába. Alig hinné az ember, hogy az eredeti források megismerése és némely vállalkozó utazó kutatásai mily lényeges hézagokat töltöttek ki oly ország földrajzi ismeretére nézve, melynek területén, midőn a földrajz embereinek várakozó pillantása majd csaknem kizárólag Afrikának belsejére volt irányozva, terra incognitáról nem igen beszéltek. Pedig mondhatni, hogy Arábia tényleges geographiája csak a legújabb időben szabadult meg számos előítélettől, mely a róla való képzeteket töltötte ki azon időig, míg e téren is sok homály eloszlott, számos kérdőjel eltűnt. Hadhramaut, Nedzsd, a vahhabita fensik térképe csak von Wrede és Palgrave óta szabadultak meg azon számos egészen kitöltetlen területektől, melyek odáig a karthographiában majdcsaknem egy színvonalon állottak az elhagyott sivatagokkal, míg ma sűrű lakosság által elfoglalt virágzó városokkal töltheti ki a mapparajzoló.

Arábia geographiájának az eredeti arab geographiai kútforrásokon kívül, még van egy másik igen jelentékeny kútforrása, és ez a classicus nyelven meglevő geographiai irodalom; nevezetesen Strábó és különösen Ptolemaeus, nem említve a rómaiakat, mint Plinius-t, ki a görög írótól függ adataira nézve. Ezen cikkemben különösen Ptolemäus fog érdekelni bennünket. Tudva levő dolog, hogy ezen jeles alexandriai tudós, ki a második század első felében Hadrianus és Marcus Antonius uralkodása alatt élt és ezen korban a geographiai irodalmat megalapította, munkájában bőven szól Arábiáról is és nevezetesen a VI. könyv 7. fejezetében az úgynevezett Arabia Felix (boldog Arábia) földleírását közli. Maguk az arabok azon számtalan görög munka között, melyeket ama nevezetes időben, midőn szyr közvetítés folytán a legjelesebb görög tudományos munkákat áttették saját irodalmukba. Ptolemaeus munkáit is belevonták a fordítási műveletbe, és arab nyelvre áttették az Almagest-et, a Geographiát, a Liber quadripartitust (sive de apostelesmatibus et judiciis astrorum) a Centiloquiumot, és egyéb földrajzi és csillagászati munkáját a nevezetes alexandriai tudósnak. Különösen a híres al-Kindî Ibn. Huncin, Thâbit b Korra, foglalkoztak Ptolemaeus fordításával miután már előttük számos ptolemaeusi munkát elsajátította volt a szyr iro-

dalom;*) és Ptolemaeus munkáinak ezen szorgalmas tanulmányozásából következett az, hogy az arabs tudomány az astronomiai földrajz tekintetében tökéletesen függ a görögöktől, különösen pedig Ptolemaeustól. Ibe Hâik és Masz'ûdi a régiebbek közül, igen bőven adják elé Ptolemaeus egész földrajzi elméletét; tőle tanulták el mindazt a mit a föld alakjáról és nagyságáról mondanak, a mit a fokmérésről, a gömbmagasság meghatározásának módjáról tudnak; a későbbi geographiai írók, mint pl. Jákút, lépten nyomon idézik Ptolemaeust, különösen akkor midőn egyes helységek fekvését fokok szerint határozzák meg. Még magának Arábiának geographiájára nézve is használják a tudós görög adatait; de természetesen nem mehetnek vele sokra, minthogy igen bajos a legtöbb helyütt identificálni Ptolemaeus földrajzi tulajdonneveit az eredeti nevekkal.

Ez azon körülmény, mely Ptolemaeus földiratának Arábiára vonatkozó részét használhatóságát és értékesíthetését oly annyira nehezíti: a tulajdonnevek azonosítása elé gördülő akadályok. Ptolemaeus kiadói e tekintetben nem tehettek sokat; elég volt tőlük, ha a codexek zavaró eltérései halmazából a Ptolemaeus által írt alakot némi valószínűséggel bírták helyreállítani. Egyebet tőlük mint kiadóktól nem lehetett követelni. Tudva van, hogy Ptolem. arab geographiája kiaknázhatlan bánya maradt mindeddig. Ugyancsak Sprenger-é az érdem, hogy egy épen megjelent munkájában megtörte itt is a jeget. A híres tudós azon munkája, melyre vonatkozom, ez évben (1875.) jelent meg Bernben ily cím alatt: *Die alte Geographie Arabiens als Grundlage der Entwicklungsgeschichte des Semitismus* (egy kömetszetű mappával, 343. lap 8 rét). Mielőtt azonban azon nagy érdemeket méltathatnók, melyeket Sprenger ezen munkájában Arábia régi geographiája körül épen úgy mint Claudius Ptolemaeus munkája körül szerzett, előre kell bocsátanunk egy pár megelőző megjegyzést. Sprenger azon meggyőző tésből indul ki, hogy Claudius Ptolemaeus nem jól jellemzik ha földrajzírónak nevezik; ő tulajdonképen kartograph nem geograph, vagy mint maga fejezte volna ki magát nem chorograph hanem geograph. Épen onnan, mivel a régiek a mappakészítőt nevezték geographusnak, mely elnevezés újabb időkben általánosabb értékkel bír, van az, hogy az alexandriai tudós földrajzírónak van ismerve, nem pedig szoros értelemben véve: mappakészítőnek. Legelső célja volt a föld különböző részeit kartographice bemutatni. Azért is munkájának elején arra tanít, hogyan kell gömbszelvényeket síkban előállítani, más szóval, hogyan kell abroszhálózatokat készíteni, és ő maga tíz ily hálózatot mutat be Európára nézve, négy afrikait, tizenkét ázsiait, egy szóval egy egész atlasz-t. Ezen mappák

A Ptolemaeusra vonatkozó keleti, jelesül szyr, arab és persa fordítási irodalomról lásd bőven: I. G. Wenrich könyvét *De auctorium Graecorum versionibus et commentariis syriacis arabicis armeniacis persiacisque commentatio* (Lipcse 1842.) §§. CLV—CLXIII, 226—237. lap.

képezik a geographia sajátképeni lényegét »Ha Sennfelder Alajos« úgymond Sprenger »egy pár ezer évvel előbb él, akkor Ptolemaeus ezen 26 mappát lithographice sokszorosította volna és bevégzettnek mondotta volna munkáját. De azon körülmény, hogy az ő idejében még csupán csak kézzel lehetett másolni, nem nyújtott elég biztosítékot a másolatok pontosságára nézve. Hogy tehát munkájának gyümölcse az utókorra nézve kárba ne vesszen, arra kényszerült, hogy a mappákban előforduló neveket a hosszasági és szélességi fokokkal, melyek között ott helyet foglalnak, egy külön könyvbe jegyezze fel, mely könyv segítségével a mappákat akár mikor pontosan lehet előállítani.« Így támadt a mappákat kísérő szöveg, az a mit Ptolemaeus földrajzi munkájának szoktak nevezni. Sprenger kimutatja, hogy Ptolemaeus csakugyan nem családkozott, midőn jövődő másolói pontosságát gyanú alá vette, és hogy a ptolemaeusi mappák legnevezetesebb kéziratí másolatai és az azok nyomán később nyomtatott példányok, a mennyiben Arábiára vonatkoznak, csakugyan nem felelnek meg a szerző intentióinak. Jó volt tehát, hogy hozzátette a magyarázó szöveget, melynek czélszerű tanulmányozása lehetővé teszi az eredetinek helyes reconstitcióját. Sprenger megbírkozott ezen nehéz feladattal, és munkájának függelékeként kömöszettü mappáját mutatja be Arabia felixnek, úgy a mint a szöveg egybevetése után Ptolemaeus által eredetileg készültnek következik. Hogy mily nehézséggel és mennyi mellékes akadály leküzdésével járt ezen munka, azt könnyen megértjük, ha tekintetbe vesszük, hogy maga a szöveg, mely egyedül szolgálhat útmutatónak a ptolemaeusi mappák reconstitciójára alkalmával, a maga részéről is elég corruption ment keresztül. A fokok meghatározása például a különböző codexekben és kiadványokban számtalan eltérést mutat fel; az ellenőrző maga is szertelen fogyatkozásban szenved és mindenütt csak a legélesebb kritika vezethetett célhoz.

Denique megvan Ptolemaeus arábiai mappája; azaz megvan a külső csontváz. De ezután következik még csak a valódi bökkenő, a mappákban és megfelelőleg a magyarázó görög szövegben előforduló tulajdonnevek meghatározása. Pedig mi haszna volna a modern geographiai tudományra nézve az egész fáradságos műtétnek, ha nem tudja az ember, a Ptolemaeusban előforduló tulajdonneveknek micsoda helyek felelnek meg?

A görög alakjuk szerint ismeretlen tulajdonnevek nagy hal-maza van ugyanis előttünk és a földrajzi exegris feladata ezen helyneveket azonosítani. Ezen azonosításra nézve a legközelebb fekvő kulcs az, hogy Ptolemaeus helyneveit egybevesse az ember azon helynevekkel, melyek amazoknak arabs geographiai írők munkáiban (és ilyenek, mint egy régibb alkalommal e Közleményekben kiemeltem, roppant nagy számmal vannak) megfelelnek. Ezen azonosítás nem oly könnyen sikerülő eljárás, mint azt talán oly ember, ki ilyen feladat elé még nem volt állítva, képzelné. Különösen két nehézség akadályozza e tekintetben az eljárás könnyűségét és biztosságát:

1-ször. A görög íróknak, kik idegen tulajdonneveket dolgoztak fel, az volt a sajátságok, hogy ezen idegen neveket a legtöbb esetben hellenizálták, úgy hogy a tulajdonnevek eredeti alakjára csak kisebb-nagyobb nehezséggel lehet visszakövetkeztetni. Elég lesz, ha erre nézve a tisztelt olvasóknak emlékezetébe hozom p. o. csak Herodotost. Az a sok egyiptomi meg persa tulajdonnév, mely ezen görög történetíró munkájában előfordul, csupa görög alakot öltött; némelykor úgy hogy még reá ismerhetni az eredeti névre, de sok esetben oly formán, hogy a görög ruhába öltött névnek eredeti alakja alig ismerhető már fel; mint Scaliger József mondja: *nomina propria exterarum gentium alienis apicibus additis ita transformantur, ut ab ipsis gentibus agnoscere non possunt.* Gondoljunk csak például arra, mily alakban tűnnek élénk a phönikai tulajdonnevek a görögöknél és rómaiaknál? Ki volna képes első látásra Hamilcar és Hasdrubal neveiből az eredeti pún alakot kibetűzni? És hogy ezen processus alatt különösen sokat szenvedtek az arabs nevek a középkori európai irodalomban, az sokkal ismeretesebb tény, sem hogy egyébre volna szükségem mint röviden reá mutatni. Így támadtak az arabs bölcsészek azon kifczamodott nevei, melyek alatt azok még mai napig is tovább élnek az európai irodalmakban; így lett Averroesz-sé Ibn Rusd, Avicbron-ná Ibn Gebîrol. Ibn Szîná, Avicennává, Ibn Bága Avenpace-vé Így lett Gebel al Târik-ból a geographiában Gibraltar, Algazîrê-ből Algier sat. A középkorban Alphons nevezetes tábláiban szenvedtek a keleti tulajdonnevek igen sokat a kiejtés corruptiója által. Chinát például Civitas regni altini-nak nevezi, és ez az altini szó úgy keletkezett, hogy a táblák szerzője China arabs nevét »al-Sîn«, al-Tîn-ná rontotta el, a mi annál könnyebben érthető, ha tekintetbe vesszük a két felcserélt betű grafikai hasonlóságát az arabs írás szerint. Bagdad mindig Baldach néven fordul elő, Mekka és Medina pedig Mecha et Almadian-ná váltak sat. *) Így jártak nagyrészt az arab geographiai tulajdonnevek is a görög írók tolla alatt. Sokszor a legbehatóbb philologiai találékonyság is cserben hagy az azonosítás munkálatára nézve és innen van a sok kérdőjel, mely e terén a kevés bizonyos mellett annyi sok valószínűtlen combinatióval és oly sok *crux interpretum*-mal jár.

De az arab geographiai nevek hellenizált alakjai még mindig nyújthatnak némi támpontokat az azonosításra nézve, ha nem lépne fel nehezítőül még egy másik még súlyosabb körülmény; tudniillik

2-szor a codexek minősége. A már magukban véve a görög szerzők által elég zavaró módosításnak alávetett geographiai nevek a későbbi másolók és kiadók kezei alatt kezdtek csak javában szenvedni. Minden egyes tulajdonnév a különféle codexek szerint egy egész halmazát nyújtja a *variae lectiones*-nek. A kia-

adóknak legnagyobb részt nem volt módjában ezen variánsokat más módon tárgyalni, mint úgy, hogy a közönséges kézírati kritikával éltek és legjobb esetben, hogy összehasonlították a Ptolemaeus szövegének variánsait azon nevekkal, melyek a többi görög íróknál és Pliniusnál, ki a geographiai dolgokat illetőleg görög elődeinek könyveiből compilált, a megfelelő helyekről előfordulnak. Magukat az arab írókat nem vehették tekintetbe, vagy azért, mert az arab geographiai irodalom csak a legújabb időben kezd ismeretessé lenni, vagy pedig azért, mert nem bírtak semmi elegendő tájékozottsággal és ismeretekkel az arab nyelv és irodalom terén. Pedig a Ptolemaeus arabs geographiájának variánsaira nézve, mint mindenki könnyen belátja, a szövegkritika kizárólag megbízható támaszpontja és methodusa csak az lehet, hogy az ember a variánsok közül előnyt ad annak a lectiónak, mely legközelebb áll a megfelelő arabs eredeti névhez. A codexek eltéréseire nézve nevezetes még az, hogy ily variánsok nem mindig a másolók hanyagsága vagy tájékozatlansága által keletkeztek, hanem némelykor készakarattal történt módosításaiként ismerhetők fel a szerző által használt elnevezésnek. Hogy mily érdekek vezérelték némelykor az ilyféle módosításokat, arra nézve érdekesnek találok Sprenger egy észrevételét itt kiemelni. Az a város, melyet az arabok al-Higr-nak neveznek, és Pliniusnál Egra név alatt fordul elő, a hozzáférhető Ptolemaeus-codexekben egynek kivételével, hol szintén Egra van, mindenütt Negrannak neveztetik. Ha, mint rendszeren a szövegkritikusok részéről történni szokott, midőn egészen parlamentáris módra szótöbbség szerint választják ki a lectiót, itt is majoritás által akarná az ember eldönteni a geographiai nomenclatúra ezen ügyét, legeslegalkalmasabbnak kínálkoznék az, hogy Negrant tartsa meg az ember mint Ptolemaeus intentióját. Pedig mégis ez a helytelen lectió. De honnét támadt a codexek egybevágoóság e helytelen névre nézve? Sprenger erre nézve egy igen találó magyarázatot nyújt. Negrának neveztetik tudniillik azon hely, mely 523. Kr. u. midőn a déli Arábia a keresztények üldözésének volt színhelye, egy ilyen üldözés által lett nevezetessé. Már most egy keresztény másoló ezt a Negrant minden áron megakarta találni Ptolemaeus helységnévtárában. Nem ismert pediglen rája Nagara alatt: (*Ναγαρα μητροπολις*) ergo reá tukmálta Egra-ra, melyből Negrant csinált. Némelykor lelkiismeretesebbek voltak a másolók, ha saját ingeniumokból vezettek be módosításokat a szövegbe. Tudniillik az önkényes módosítást csak a margóra jegyezték és nem változtattak a szöveg olvasási módján. Például egy másoló az Aelius Gallus hadjáratában szereplő helyneveket akarta Ptolemaeusból kiösmerni. A közöttük szereplő Maokosmos-t nem sikerült neki Ptolem. mappáján megtalálni; fogta magát és a Pt.-nál előforduló Naskos-t Maokosmos-sal azonosította és e felfedezését a codex szélére jegyezte. A jegyzet véletlenül megmaradt a margón és érintetlenül hagyta a szöveget.*) De ha tekintetbe vesszük, hogy mennyit szenvedtek

*) Die alte Geographie Arabiens, 3. lap.

a régi codexek azáltal, hogy a glossák belejutottak a textusba, ugy okvetlenül Ptolemaeusra nézve is következtethetjük azt, hogy nem egy okoskodó copista egyéni ötlete ronthatta az idők folyama alatt a másod-, harmad- és negyedleges másolatokban a szöveg eredeti tulajdonneveit.

Az individualis combináció még egy másik irányban is módosítólag hatott a Ptolemaeus által eredetileg használt tulajdonnevekre. Az éretlen emberi elmét egyáltalában véve jellemzi bizonyos etymologiai ösztön, mely az érthetetlen idegent azáltal véli az értelemnek közelebb hozni, ha az anyanyelvben talál számára magyarázó alapot. Így keletkeztek az ugynevezett népetymologiai is. Ezen eljárás által nem keveset szenvedtek a keleti geographiai tulajdonnevek is, ha idegen tolla alá kerültek. Így Ptolemaeus is. Csak egy példát. A délarabiai parton régi időben többek között egy néptörzs is lakott, melynek neve: 'Akka: ezen név eredetileg az általuk elfoglalt területre vonatkozhatott; annyit jelent, hogy melegség; de mint sokszor meg szokott történni helynévből népnévvé lett. A mohammedán hódítás után ezen 'Akkiták többnyire Persiába és Syriába vándoroltak ki, nevezetesen az 'Akka nevű syriai partvárost tekinti Sprenger az ő telepítésüknek. Ezen néptörzs neve Ptolemaeusnál a codexek szerint Ἀχχίται, vagy Ἀχίται, Ἀχχίται vagy plane Ἀλχίται között ingadozik. Stephanus azonban már Ἀχχίται-nak nevezi őket, azon etymologiai megjegyzéssel, hogy e név alkalmasint ἀπὸ πικρίαςból származik. E nép t. i. az erythraei tenger nyakán lakik. *)

Ily természetűek azon nehézségek, melyek ellen az, ki Ptolemaeus arabs geographiájával boldogulni akar, csupán magának a szövegnek részéről, megküzdeni köteles. A görög nevek azonosítása a megfelelő arabs nevekkal, ez a főneheztség. Sprenger azáltal vélt a feladat megoldásának lehetőségéhez közelebb jutni, ha az egész kézirati apparatust, a mennyire kínálkozik, ujonnan felkutatja, és a kiadók által részben még nem is használt Ptolemaeus-codexet is felhasználja a helyes lectiók megállapítására nézve. Különösen három kéziratot használt még, melyek Ptolemaeus legújabb (egészen be nem fejezett) Wilberg-féle kiadása, sem pedig a Nobbe-féle kiadás számára nem vétettek tekintetbe; az Athos hegységén levő görög zárda könyvtárában őrizett kéziratot. A konstantinápolyi belga követ, és von Kremer külügyministeriumi tanácsos ezen szövegkritikai munkálatban lényegesen támogatták Sprengert. Ennélfogva feltehetni, hogy azon tulajdonnevek, melyek Sprenger könyvében, hol Ptolemaeusnak Arábiára vonatkozó részlete nincs ugyan újra kiadva, de — mi ennél fontosabb — magyarázólag van tárgyalva, vannak bemutatva mint a Ptolemaeus által használtak, magukban véve nagyobb valószínűséggel bírnak mint a Wilberg-félék, és az identificációnak inkább szolgálhatnak alapjául. Az olvasó számára az ellenőrzés fel van tartva azáltal,

*) Sprenger i. h. 259. lap

hogy Sp. lelkiismeretesen oda jegyezte minden cikk élére codexei-nek eltéréseit.

De mennél biztosabb alapon dolgozott Sprenger, annál érezhetőbben mutatják azonosításainak eredményei, hogy mily ingatag és problematicus térré terelték a másolók vagy pedig tán már maga Ptolemaeus is ezen eljárást philologiai tekintetben. Azért mondom, hogy tán már maga Ptolemaeus is, mert ezen alexandriai tudós a kérdéses tulajdonneveket bizonyára pusztá hallás után írta le görög betűkkel. Már pedig ha Sprenger azonosításai helyesek, vagy csak valószínűk is, a mit ily óvatos tudóssal szemben okunk van fel tenni, vajmi rosszul hallhatta Ptolemaeus e neveket, illetőleg vajmi rosszúl nézték másolói az előttük fekvő alap codexeket. Igaz, hogy oly esetben midőn a codexek ily egymástól távoleső variánsokat mutatnak fel, mint pl. *Ἀχασηνοι*, *Ἀχασημβαι*, *Ἀχασημοιβαι*, *Αχαρηινηνοι*, *Αχαρημοιξαι*, vehet magának a kritikus annyi bátorságot, hogy azt mondhasssa: egyikük se helyes, hanem így kell: *Χαδαρηινηνοι* (egy kis metathesis útján) megegyezőleg ezen arab névvel Chadhârima. 261. lap.) De azért ily azonosítások mint pl. *Μασδαλα* = Musakkar, *Βιλαινα* = Bu La^cba, vagy hogy *Μαρασδου* = az Azdita törzs Mara nevű helysége sat. minők Sprengernél lépten nyomon előfordulnak, mégis egy kissé magasra csigázzák az olvasó phantaziáját. De mondom, azon tagadhatatlan tény, hogy minő corrupt alakban szoktak egyéb téren is a keleti tulajdonnevek idegen nyelvekbe átmenni, igazolja az illető azonosítások jogosságát is, midőn, mint ez szerzőnkrol mindíg áll, a bizonyító adatok egész halmaza erősíti a conjecturákat.

De azon nehézségekkel, melyeket a görög szöveg nyújt az azonosításokra nézve, még nincsenek kimerítve azon akadályok, melyek ellen küzdenie kell annak, ki Ptolemaeusból indul ki mint alaptól. midőn Arabia régi geographiáját tárgyalja.

Ép ilyen akadályok gördülnek eléje a másik oldalról is, tudniillik az arabs földrajzi irodalom részéről. Az arabs geographiai tulajdonnevek nagyrészt csupán históriai értékkel bírnak, a mennyiben az illető nevek a megfelelő helyeken már nem fordulnak elő és pusztán csak az irodalomból ismeretesek. Az arab geographiai szótáraknak úgyszólván egyharmada mindig oly nevekről szól, melyek csak onnét ismeretesek mint helynevek, hogy valamely régi költő vonatkozott rájuk, és már maguk a szótárírók az illető cikkekben is féltuczat számára hozzák fel a philologok és a verstradensek és magyarázók adatait az illető helyek fekvésére nézve. Másrészről maga az iszlám is a keletnek geographiai nomenclatúrája nagy befolyást gyakorolt. Ilyen csupán csak az irodalomból és a költészeti traditióból (mert az arab verseket sok százon keresztül csupán csak szóbeli traditió útján őrizték meg) ismert, az élő használatból és a tényleges állapotokra vonatkozó leíró földrajzból pedig kiveszett nevek annyiféle corruptionnak vannak alávetve, a mennyi a görög írás mértékével meg sem mérhető. Ez lényegesen összefügg az arab írás technikájával.

Mindenki, aki valamikor arabs betűket látott, tudja azt, hogy az arabs írott ABC-ben előforduló egyes alapalakok, sokszor magukban véve nem bírnak semmi hangtani értékkel és csak a szerint a mint ezen alak fölé vagy alá egy vagy két vagy három pont járul, különféle mássalhangzókat jelölnek (egészen eltekintve a magánhangzóknak jeleitől). Ezen alak pl. —^1 így magában nem jelent semmit, de jelöli az *n*, vagy *t*, vagy az angol *th*, vagy *b*, vagy *j*, vagy *p* (persa-török) hangokat, ha egy, kettő, három pont járul az alaknak föléje vagy pedig alája. Innen a codexekben nagy helye van a zavarnak. A leíró ki előtt az illető név tökéletesen ismeretlen, igen könnyen elhibázza a pontokat, a miáltal valóságos monstrumok szoktak előállani. Hogy egy példát idézzek, melyben az épen magyarózott jel sokértelműsége okozza a zavart, arabs geographoknál találkozunk e kifejezéssel $\text{B a h r N e j t a s} =$ a fekete tenger. Mi ez a *Nejt as*? Ha így magyar betűkkel írom *Nejt as* az olvasó alig veszi észre, hogy ez *Pontus-* vagy *Bontus-*ból (az arabs a *p*-t is *b*-vel fejezi ki) támadt. A helyett hogy a fent említett jel, mely kétszer egymásután következik, először egy (illetőleg három) ponttal lent és a másodszor egy ponttal fölnt lett volna ellátva, gondtalan másolók egy pontot tettek az első alak fölé, és kettőt alája; így lett *Bn*-ből *Nj*, a magánhangzót pedig ad libitum szokták hozzáképzelné. De ez csak egy példa a sokból és könnyebben érthető, mert utóvégre a fekete tenger távol esik az arabs ember látkörétől. De ugyanaz megtörténik közelebb fekvő helyekre nézve is. Nézzünk még egyet. Istakhri arab földrajzíró némely codexeiben a Sinai félsziget geographiájában előfordul a félsziget partján *Târân*. Ibn Haukálnál ugyanaz *Bârân*, *Abi-Alláh-nál* csakis az így: *Kâzân*; pedig mind e nevek ebből vannak corumpálva: *Fârân**) a mit mindenki könnyen megért, a ki tudja mily hasonlóság van az arab *B*, *T* között, az utóbbi és a *K* között, *K* és *F*, valamint *R* és *Z* között. Hogy ilyféle felcserélések mily érezhetően érintik az arab szövegeket, azt leginkább a történeti irodalomban érezzük, midőn az ottan szereplő személyek nevei maradnak sokszor kétesek, sőt még a szótári irodalomban is, midőn kétes marad vajjon bizonyos régi (a használatból kiveszett szó *r*-rel vagy *z*-vel sat.) hangzik e? Azért már korán látták be az arab tudósok szükségét annak, hogy ha valamely tulajdonnév előfordul, mindjárt hozzátegyék eurgimez ennyi ponttal írva fentt vagy lentt sat., épen úgy mint mi, midőn valamely számot meg akarunk óvni a hamisítástól kiteszszük azt számjegyekkel is, betűkkel is. Az is megtörténik, hogy a másoló semmiféle pontot nem használ és a csontvázat elének adja, reánk bízva a lehető combinatiók közül melyiket választjuk, és nevezetes, hogy e sajátosság a régiebb codexekben gyakoribb, mint az újakban. De végtére jobb az ilyen csontváz, mely semmiféle hamis olvasást nem nyújt elém, hanem tabula rasát, melylyel

*) Tuch, Zeitschrift der deutschen morgenländ. Gesellschaft IV. köt. 122. lap

kényem kedvem szerint járhatok el, mint valamely hamisan pontozott alak, mely mint a tapasztalt ember tudja, sokszor tévútakra csábítja az ember kombinációját.

Ilyen graphikai nehézségekkel küzdött meg Sprenger, és be kell vallani, hogy a legélesebb kombinációval törekedett mindenütt Ptolemaeus helyneve mellé megfelelő arabokat tenni, és aztán oly bő apparatussal, a minővel e terén a jelenkorban csak ő rendelkezik, az irodalomból igazolni állításait és hozzávetéseit. Igaz, hogy e téren nem ő a legelső kezdeményező. Méltatlanság volna, ha a régiebb és kisebb terjedelmű kísérleteket ez alkalommal el-mellőzve, e helyütt nem említeném fel Blau Ottó-t, előbb szerajevó-i most odesszai porosz főconsult, ki Sprenger előtt ezen specialis téren a legtöbb érdemeket szerzett. Különösen két nagy értekezésében, melyek a Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft XXV. és XXVII. kötetében jelentek meg (1871. és 1873) e cím alatt *Alt arabische Sprachstudien* azon volt, hogy exact philologiai methodussal mutassa ki egyes grammatikai csoportokon, hogy bizonyos arab tulajdonnévi alakok mivé lettek a görög geographok átírásában. Ezen tanulmány, melyet mind a philológiára, mind pedig a keleti ethnographiára és geographiára nézve emlékezetesnek nevezhetünk, természetesen Ptolemaeus arabs helyneveivel is fölötte sokat foglalkozik és Arábia régi geographiája tekintetében azért is külön kiemelés érdemel, mert Blau e nagyfontosságú dolgozatát egy mappával kísérte, melyen az arab nyelv kiterjedésének geographiája van kimutatva a régibb korra nézve. Blau philologiai szempontokból indult ki mint már a jeles dolgozatnak címe is mutatja; a geographiai nyeresémet csak mellékuton nyújtja és azonkívül is a Blau által kitűzött problémának természeténél fogva, nem rendszeresen. Blau-on kívül Nöldke Tivadar straszburgi tanár is foglalkozott kisebb mértékben a görög adatok összehasonlításával és verificálásával. (A Zeitschrift d. deutschen morgenländ. Ges. újabb folyamaiban szétszórva.) Sprenger a legelső, ki Ptolemaeus összes arabs adatait sorra tárgyalja, és az egész kérdés hosszadalmas fonalát pusztán csak a historiai geographia szempontjából legombolítja. Még hozzá kell tennem, hogy a mint Sprenger munkája a Ptolemaeus tárgyalására nézve teljességénél fogva úttörő, úgy a felhasznált geographiai kútfők tekintetében is haladást jelez a keleti geographiában.

Az arab geographia régibb forrásai közül eddig hézag volt érezhető Délarabiára nézve. Azon munkákat, melyek a másodlagos kútfőkben, minő pl. Jakut nagy szótára, Délarabiára nézve idéztetnek, elveszetteknek gondolták és csakis a legújabb időben kerültek napvilágra; különösen *Abû Mohammed Haszan b. Ahmed b. Jâkûb Hamdânî* (meghalt a hidzra 334. évében) két munkájára gondolok itt. Az egyiknek címe *Szifat gezîrel al-Arab* azaz: az arabs félsziget leírása, a melyben az egész félszigetnek de különösen a déli résznek földrajzát, ethnographiai viszonyait és történetét tárgyalja, és a mely Sprenger

itélete szerint Mukadeszi (szintén 4. századbeli író) munkáján kívül a legnevezetesebb könyv, melyet az arabok a földrajzról irtak; a másiknak címe al-Iklîl azaz: a korona, mely inkább történelmi érdekű, és melyet az érdemdús von Kremer használt fel Délarabiáról irt munkájában. Bennünket itt közelebről az első érdekel. Legelőször Capt. S. B. Miles maszkati angol konzul szerzett meg belőle egy codexet; most Ch. Schaefer francia tudós és kéziratgyűjtő is bir belőle egy codexxel. Sprenger mind a kettőt használhatta a délarábiai földrajzra nézve és ennél fogva mondhatjuk, hogy ezve ritka és régi kútfőmunkát Arábia régi geographiájára nézve ily nagy összefüggésben legelőször Sprenger értékesítette legújabb könyvében.

Sprenger könyvének, mely e cikkünk tárgyát képezi, kettős címe van. Nemcsak Arábiának régi geographiáját akarja tárgyalni, hanem meg akarja »egyszersmind alapítani a semitismus fejlődése történetét.« Más szóval vannak ethnographiai czéljai is. Ezen ethnographiai mozzanatok egyrészt összefüggésben állanak Ptolemaeus szövegével, a mennyiben az alexandriai geographus nemcsak helyneveket tárgyal, hanem nagyrészt a geographiai felsorolásokba beleszó nép- és törzsneveket is. Itt Sprengernek alkalmá nyílt ismét összeegyeztetni a görög-római írók adatait azokkal, a miket az arabok maguk mondanak a megfelelő törzsekről. Legyen elég a sok közül kiemelni a hímaritákról való értekezést (*Ομηρικὴ ἱστορία* 72—79. lap.) és a 198—314 terjedő részletet, tehát a könyvnek majdcsak nem felét, mely Délarabiára nézve a legtanulságosabb ethnographiai értekezések sorozatát nyújtja elénk, melyek nemcsak Ptolemaeus adatait hozzák tisztába, hanem egyáltalán azon tudósításokat, melyeket arabsírókból a délarab törzsek viszonyairól a szerző összegyűjtött egy szerves rendszerré dolgozta ki, mely ezen ethnographiai problémákat új világításban tünteti fel. Minden nagyítás nélkül mondhatta a szerző a címlapon hogy e részben »alapvető« munkát végezett. De nem csak a délarab ethnographiát hozza tisztába, hanem midőn az összes sémiség ethnographiáját akarja összefüggésben felfogni, egy új hypothesis felállítására nyer alkalmat, melyet itt csak futólag akarok még érinteni.

A sémiak vándorlásáról újabb időben több tudós, különösen Schrader, azon tételt vitatja, hogy az nem mint eddig képzelték, éjszakeről délnek indult, hanem megfordítva délről éjszakra felé.*) Sprenger ezen új felfogást még úgy látszik osztja, de nagyban korlátozza, midőn könyvének 293—295. lapján azon nézetet állítja, hogy az egész sémi faj népei tulajdonképen nem egyebek mint az arab népnek más-más helyeken megtelepedett rétegei; és pedig Közép-Arábia őslakossága szolgáltatja Mesopotámiának, Délarabiáé pedig Syriának az ott található sémi népességet. Ezen hypothesis szá-

*) Zeitschrift der deutschen morgenländ. Gesellschaft XXVI. kötet.

mára Sp. támaszt talál abban, hogy a Délarábiában előforduló helynevek azonos vagy rokon alakban sokszorosán ismétlődnek Syriában, a mit más módon nem lehet magyarázni, mint úgy, hogy az észak felé vándorló Délarabok eredeti lakhelyeik neveire keresztelték új telepítvényeiket. Magától érthető, hogy ezen hypothesis méltatása sok tekintetben nyelvészeti kérdés és azért ezen helyet nem találok alkalmasnak arra, hogy miután már amugy is elég tért vettem igénybe, ezen ethnographico-philologiai problémával, itt minden oldalról foglalkozzam, és annál fogva a tisztelt olvasónak egyelőre is figyelmébe ajánlom azon értekezésemet, melyet »a sémi vándorlás kérdésének legújabb állásáról« a »Nyelvtudományi közleményekben« bocsátok egyidejűleg nyilvánosságra.

Az olvasó már ezen rövid vázlatomból, melyben Sprenger új könyvének tartalmáról csak számot adtam, anélkül, hogy arról kimerítőleg értekezhettem volna, is látja, mily gazdag tartalmu a híres svájci tudós legújabb munkálata, és hogy az a historiai földrajz valódi gazdagításának nevezhető.

Végül csak még annyit akarok megemlíteni, hogy Sprenger nem egy érdekes excursussal élénkítette az előadás száraz menetét. Különösen kiemelem az »Ophir« kérdéstről szóló excursust (49—63. lap). Tudva levő dolog, hogy a historiai és bibliai geographia századok óta mennyire faggatja azt a bibliai Ophirt, mely aranyáról nevezetes és azon expedíciókról, melyeket Salamon király küldött oda. Armeniában, Phrygiában, Iberiában, sőt Peruviában is keresték régi időkben, újabban Indiában (különösen Lassen) sejtették.*) Mauch, nem rég elhunyt Afrika-utazó, ki Közép-Afrikában egy egész régi cultura emlékeit vélte felfedezhetni, melyet Salamon király alapított, és mely rokonságban állott a palaesztinai művelődéssel és valláscultúrral, Középfrikába tette a bibliai Ophirt. Arabiáról is szólottak már a régiek. Sprenger az egész kérdést újból beszéli meg a biblia adatait és a görög írók helyeit egybevetve arab kútfőivel, itt is különösen a fentemlített Hamdánival, és hosszadalmas úton igen gazdag apparatussal Ophirt Délarábiába helyezi. Fontos itt különösen még az, a mit ez alkalommal a bibliában Ophirral kapcsolatban említett ékkövekről mond.

DR. GOLDZIHÉR IGNÁCZ.

*) Az olvasót Gesenius Thesaurusának Óphir-cikkére utalom 141—143 lap.